

здабывання агню’ ад гу’ба (мутацыйнае словаўтваральнае значэнне) і губка⁴ ‘мера асновы, палатна даўжынёй на хатнюю сцяну’ [1, т. 2, с. 91]; *верхаводка*¹ ‘жан. да верхавод’ ад *верхавод* (мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне), *верхаводка*² ‘1. Падземная вада, якая залягае паблізу ад зямной паверхні. 2. Верхавая вада’ ад *вада* + *паверхні* + **-к-(а)** (мутацыйнае словаўтваральнае значэнне) і *верхаводка*³ ‘невялікая прэснаводная рыба сямейства карпавых’ [1, т. 1, с. 480].

Такім чынам, у вытворных зафіксаваны тры разнавіднасці словаўтваральнай аманіміі: аманімія словаўтваральнай формы, аманімія словаўтваральных фармантаў і аманімія як вынік супадзення розных асноў. У выніку даследавання адзначаецца, што ў вытворных могуць папарна спалучацца ўсе пералічаныя віды словаўтваральнай аманіміі. Пры гэтым у асобных нешматлікіх вытворных на базе аднаго фармальнага комплексу рэалізуюцца ўсе тры названыя разнавіднасці словаўтваральнай аманіміі.

Літаратура

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэдкал.: К. Крапіва [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1977 – 1984. – 5 т.
2. Булгакова, О.А. Полисемия суффиксальных субстантивов (на материале кемеровских говоров): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / О.А. Булгакова; Томский ордена Октябрьской революции и Труд. Красн. знамени гос. ун-т. – Томск, 1994. – 19 с.

Лапанік В. М. (Мінск)

ПАНЯЦЦЕ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА ГНЯЗДА Ў ЛІНГВІСТЫЦЫ (ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ)

Словаўтваральная сістэма беларускай мовы, фарміраванне якой пачалося з прац Я.Ф. Карскага, актыўна развівалася і працягвае развівацца, дзякуючы даследаванням П.П. Шубы, Л.М. Шакуна, М.М. Круталевіча, П.У. Сцяцко, А.Я. Баханькова, А.А. Лукашанца, З.І. Бадзевіч, М.А. Паўленкі, І.У. Каліцені і многіх іншых лінгвістаў. Сучасная словаўтваральная навука, такім чынам, валодае дастаткова вялікім і важным для яе тэарэтычным матэрыялам. Толькі словаўтваральных адзінак рознага ўзроўню і складанасці налічваюць некаторыя лінгвісты ад 17 (В.М. Немчанка) да 40 (Л.А. Антанюк). І ўсё ж значныя дасягненні не адмаўляюць наяўнасці нявырашаных ці канчаткова даследаваных пытанняў у вывучэнні сістэмы беларускага (і не толькі) словаўтварэння. Асабліва гэта датычыцца тых паняццяў, якія сталі аб’ектам глыбокага вывучэння дэрываталагамі параўнальна нядаўна, напрыклад, ‘словаўтваральнае гнездо’.

У шырокае навуковае ўжыванне тэрмін ‘словаўтваральнае гняздо’ (з адпаведным азначэннем) уведзены рускай Граматыкай-80 (Яго не было ў Граматыцы-70). У “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” 1966 года В.С. Ахманавай ён адзначаны ў пераліку разнавіднасцей гнёздаў толькі як ілюстрацыйны прыклад да рэальнага выкарыстання тэрміна ‘гняздо’: *гняздо лексічнае, гняздо сінанімічнае, гняздо этымалагічнае, гняздо слоўнікавае, гняздо словаўтваральнае* [1, с. 109].

У адной са сваіх прац 1967 года Я.Л. Гінзбург разглядае словаўтваральнае гняздо як “сукупнасць афіксальных канструкцый, што ўпарадкавана адносінамі вытворнасці аднакарэнных слоў, аформленых афіксамі” [2, с. 5].

Рускімі лінгвістамі В.І. Кодухавым, Д.М. Ушаковым, Р.А. Нячаевым, Д.Э. Разенталем, М.А. Целянковай, С.І. Ожгавым падавалася азначэнне гнязду слоў (напрыклад, *група аднакаранёвых слоў, група слоў аднаго караня, група слоў аднаго і таго ж караня ці група слоў, якія паходзяць ад аднаго караня*), але ў ім слаба была паказана сувязь гнязда са словаўтварэннем.

Гэтая сувязь якраз відавочна ў азначэнні, што прапанавана Граматыкай-80: “Словаўтваральнае гняздо – сукупнасць слоў з тоесным каранем, упарадкаваная ў адпаведнасці з адносінамі словаўтваральнай матывацыі” [3, с. 134].

Праўда, не ўсе рускія лінгвісты падышлі да азначэння словаўтваральнага гнязда з такіх пазіцый. А.І. Маісееў, напрыклад, “крытэрыі упарадкаванасці” палічыў “празмерным” для агульнага азначэння гнязда і растлумачыў гэта тым, што “гнёзды ствараюцца адносінамі вытворнасці і матывацыі; упарадкаванасць гнёздаў – з’ява другасная; сукупнасць слоў аднаго караня і без упарадкавання складае гняздо” [4, с. 22].

Заслуга ўсебаковага азначэння словаўтваральнага гнязда належыць А.М. Ціханаву: “Пад словаўтваральным гняздом падразумяецца ўпарадкаваная адносінамі вытворнасці сукупнасць слоў, якая характарызуецца агульнасцю караня; агульнасць аднакаранёвых слоў праяўляецца не толькі ў плане выражэння, але і ў плане зместу: карань выражае агульны для ўсіх роднасных слоў элемент значэння, г. з. словы, якія аб’ядноўваюцца ў словаўтваральныя гнёзды, маюць і сэнсавую, і матэрыяльную агульнасць; у аснове пабудовы гнязда ляжыць прынцып іерархіі, прынцып паслядоўнага падпарадкавання адных адзінак другім; кожны элемент словаўтваральнага гнязда займае ў ім прадугледжанае сістэмай і замацаванае ў норме месца” [5, с. 36].

Гэты прынцып знайшоў яркае адлюстраванне ў ступенным характары рускага словаўтварэння.

Строгай характарыстыкі адносін слоў у словаўтваральным гняздзе прытрымліваюцца і сучасныя беларускія лінгвісты. Так, А.А. Лукашанец падае наступнае азначэнне: “Словаўтваральнае гняздо – найбольш складаная адзінка ў іерархіі класіфікацыйных адзінак словаўтварэння і ўяляе сабой сукупнасць усіх аднакарэнных слоў, упарадкаваных адносінамі паслядоўнай словаўтваральнай матывацыі” [6, с. 20].

Класіфікацыя і вызначэнне тыпаў (тыпалогія) словаўтваральных гнёздаў асноўваецца на розных падыходах.

Думка аб тым, што “словаўтваральныя гнёзды бываюць двух відаў – гнёзды аднакаранёвых (роднасных) слоў і гнёзды тэматычных словаўтваральных радоў”, – належыць В.І. Кодухаву [7, с. 20]. Сапраўды, словы тыпу *аргумент*, *аргументацыя*, *аргументаваць* будуць утвараць гняздо аднакаранёвых слоў, а назоўнікі, якія, напрыклад, з’яўляюцца аддзяяслоўнымі і маюць словаўтваральнае значэнне асобы (*гандляр*, *агітатар*, *адміністратар*, *акампаніятар*), будуць утвараць гняздо тэматычнага словаўтваральнага рада.

Ніжэй размова пойдзе толькі аб каранёвых словаўтваральных гнёздах.

Кожнае слова з’яўляецца пэўнай часцінай мовы, і гэта не можа не ўлічвацца пры вызначэнні тыпаў словаўтваральных гнёздаў. Такім чынам, гнёзды ў адпаведнасці з часцінамоўнай прыналежнасцю іх вяршынных (невыворных) слоў падзяляюцца лінгвістамі на іменныя (субстантыўныя і ад’ектыўныя), аддзяяслоўныя, прыслоўныя і г. д.

Часцінамоўныя мадэлі маюць сваю глыбіню, якая вызначаецца колькасцю дэрывацыйных крокаў, колькасцю словаўтваральных пар, парадкавым нумарам ступені вытворнасці.

Часцінамоўныя мадэлі рознай працягласці некаторыя даследчыкі прапанавалі аб’яднаць у часцінамоўныя дэрывацыйныя зоны. Адпаведна гэтаму “ў гнёздах кожнай аналізуемай часціны мовы можа ўтварацца па чатыры часцінамоўныя зоны: субстантыўная (Sub-зона), ад’ектыўная (Adj-зона), вербальная (Verb-зона) і адвербіяльная (Adv-зона)” [8, с. 19].

Невытворнае слова ў словаўтваральным гняздзе злучаецца з афіксамі, аддаляецца ад зыходнага матывавальнага слова і, далучаючы да асновы новыя афіксы, паступова пашыраецца ў фармальных адносінах. Яго пашырэнне адбываецца паступенна і адначасова на двух восях – гарызантальнай і вертыкальнай:

→ казу-**істык**-а | → казу-**іст**
→ казуіст-**ычн**-ы | → казуіст**ычн**-а
казус | → казус-**н**-ы
→ казу-**альн**-ы

У сувязі з гэтым словаўтваральнае гняздо можна ахарактарызаваць з пункту погляду магутнасці і глыбіні.

Пад магутнасцю словаўтваральнага гнязда лінгвісты разумеюць колькасць лексем, якія складаюць гняздо (зыходнае слова не ўлічваецца). Глыбіня словаўтваральнага гнязда – гэта велічыня, што характарызуе яго па колькасці слоўных адзінак у самым доўгім словаўтваральным ланцужку (зыходнае слова не ўлічваецца).

Па структуры словаўтваральныя гнёзды прынята дзяліць на пяць тыпаў:

1) гнёзды-словы – гэта каранёвыя (невыворныя) словы, якія не праявілі словаўтваральнай актыўнасці і не сталі ўтваральнымі: *авеню*, *крэда*;

2) гнёзды – пары слоў: каранёвае ўтваральнае і яго адзінае выворнае з’яўляецца вынікам аднаактнага словаўтварэння: *ранг* → *рангавы*, *ракурс* → *ракурсны*;

3) гнёзды-ланцужкі слоў – вынік паслядоўнага словаўтварэння, пры якім адзінае выворнае зыходнага слова (выворнае першай ступені выворнасці) становіцца ўтваральным для адзінага выворнага другой ступені выворнасці і г. д.: *каратэ* → *каратыст* → *каратыстка*;

4) гнёзды-пучкі (вееры) слоў (веерныя гнёзды) – рэзультат паралельнага словаўтварэння: ад зыходнага слова ўтвараецца некалькі (два і больш) выворных першай ступені выворнасці: *сакваяж* → *сакваяжык*, *сакваяжны*;

5) гнёзды-дрэвы, комплексы ланцужкоў і веераў слоў (комплексныя гнёзды) – рэзультат паслядоўнага і паралельнага словаўтварэння з двума (пры мінімальным саставе) структурнымі разнавіднасцямі а) ланцужкова-веерныя гнёзды: *апарат* → *апаратура* → *апаратурны*, *кінаапаратура*; б) веера-ланцужковыя гнёзды: *артыст* → *артыстка*, *артыстызм*, *артыстычны* → *артыстычна*.

Паняцце “словаўтваральнага гнязда” прадугледжвае апісанне, характарыстыку яго словаўтваральных ланцужкоў і парадыгм.

“Словаўтваральны ланцужок – гэта больш складаная, чым словаўтваральная пара, комплексная адзінка, якая мае не менш за тры звяны, дзе пачатковае звяно – невыворнае слова, а кожнае з наступных звёнаў – выворныя словы, якія абапіраюцца ў сваім значэнні і сваёй форме непасрэдна на папярэднія слова, а таксама апасродкавана на ўсе папярэднія сярэднія ўтваральныя” [11, с.10]. Прыкладзём прыклады словаўтваральных ланцужкоў: *доктар* → *дактарант* → *дактарантура*; *аўтар* → *сааўтар* → *сааўтарства*.

Як відаць з прыкладаў, сярэднія звёны словаўтваральнага ланцужка адначасова і выворныя (у адносінах да папярэдняга звяна), і

ўтваральныя (у адносінах да наступнага звяна). Значыць, словаўтваральны ланцужок – гэта “рад слоў, звязаных адносінамі паслядоўнай матывацыі” [6, с. 19].

З’яўленне вытворных у саставе словаўтваральных ланцужкоў адбываецца па існуючых у мове словаўтваральных тыпах і словаўтваральных мадэлях.

А.А. Земская разумее пад словаўтваральным тыпам “схему (формулу) пабудовы вытворных слоў, якія характарызуюцца агульнасцю трох элементаў: 1) часціны мовы ўтваральнай асновы, 2) семантычных узаемаадносін паміж вытворнымі і ўтваральнымі, 3) фармальных узаемаадносін паміж вытворнымі і ўтваральнымі, агульнасцю спосабу словаўтварэння і словаўтваральнага сродку (фарманта), г. з. для афіксальных спосабаў – тоеснасцю афікса” [9, с. 190].

У Беларускай граматыцы даецца наступнае азначэнне словаўтваральнага тыпу: “Словаўтваральны тып – гэта схема пабудовы слоў пэўнай часціны мовы, якія супадаюць у словаўтваральных адносінах і маюць у якасці ўтваральных словы той самай часціны мовы і агульны для іх фармант, тоесны па семантыцы і форме” [10, с. 211].

Словаўтваральную мадэль А.А. Земская вызначае як складальную словаўтваральнага тыпу, якая ўваходзіць у тып, падпарадкоўваецца яму: “Тэрмін “мадэль” мэтазгодна выкарыстоўваць для абазначэння марфаналагічных разнавіднасцей унутры аднаго і таго ж словаўтваральнага тыпу” [9, с. 201].

З фармальнага пункту погляду, лічыць А.І. Маісееў, кожны словаўтваральны ланцужок можна ахарактарызаваць “па некалькіх прыкметах: а) па колькасці кампанентаў – бінарныя і палінарныя; б) па лексіка-граматычнай суаднесенасці зыходнага слова і канечнага звяна – лінейныя і кальцавыя; в) па характары далучэння афіксаў, паслядоўным і церазступенным, – поўныя і няпоўныя” [4, с. 7].

Словаўтваральнае гняздо лінгвісты часам называюць словаўтваральнай парадыгмай. Так, А.І. Маісееў заўважае, што “калі ў словаўтварэнні ёсць парадыгмы і сінтагмы, то сінтагмамі з’яўляюцца самі вытворныя словы, а ўсе словаўтваральныя сукупнасці слоў – словаўтваральныя пары, ланцужкі, вееры і словаўтваральныя гнёзды ў цэлым – нішто іншае, як словаўтваральныя парадыгмы, парадыгмы рознага складу і віду, гняздо, напрыклад, асабліва комплексныя гнёзды, – “вялікая” словаўтваральная парадыгма” [4, с. 187].

Аднак з такой думкай згодны не ўсе даследчыкі мовы. Н.І. Сяргеева заўважае, што мэтазгодна “размяжоўваць словаўтваральнае гняздо і словаўтваральную парадыгму”, бо, напрыклад “парадыгмы *диво* → *дивный*, *дивить*, *дивоватся* і *дивить* → *подивить*, *надивить*,

дивиться маюць аднакаранёвыя пачатковыя словы, а значыць, яны ўваходзяць у адно словаўтваральнае гняздо; у такім разуменні парадыгма – гэта толькі частка словаўтваральнага гнязда, хоць фармальна яны могуць супадаць, калі словаўтваральнае гняздо ўтрымлівае толькі вытворныя I ступені” [11, с. 187].

Упарадкаванне слоў у гняздзе адбываецца па-рознаму: графічна, па алфавіце, па часцінах мовы вытворных слоў (у межах часцін мовы – па алфавіце), па ступенях вытворнасці і г. д. Строгіх і адзіных правіл тут няма. У літаратуры па словаўтварэнні (Л.В. Успенскі, Л.М. Засорына, Р. Абдулаеў, Я.Л. Гінзбург) і ў словаўтваральных слоўніках (А.Н. Ціханаў) за аснову пры ўпарадкаванасці слоў бяруцца словаўтваральныя сувязі і ступені вытворнасці.

Тэарэтычным матэрыялам, разгледжаным у дакладзе, дэфініцыя словаўтваральнага гнязда, безумоўна, не абмяжоўваецца. Яго паняцце сёння значна шырэйшае, а далейшае вывучэнне перспектыўнае. Яго даследаванне кожны раз адкрывае новыя магчымасці для больш глыбокага пранікнення ў сутнасць дэрывацыйных працэсаў, якія характарызуюць сучаснае словаўтварэнне, асаблівасці яго сістэмнай арганізацыі.

Літаратура

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. С. 109.
2. Гинзбург Е.Л. Исследование гнезд сложных слов в русском языке на базе аппликативной модели: Автореферат дисс. на соискание учён. степени канд. филол. наук/ АН СССР. Ин-т рус. яз. – М., 1967. – 25 с.
3. Русская грамматика: [В 2-х т. / Редкол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1980: АН СССР. Ин-т рус. яз. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / [Н.С. Авилова, А.В. Бондарко, Е.А. Брызгунова и др.]. – 1980. – 783 с.
4. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке: Учеб. пособие / ЛГУ им. А.А. Жданова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 206, [1] с.
5. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Рус. яз., 1985 – Т. 1. – 1985. – 856 с.
6. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка/ А.А.Лукашанец. – Мн.: Права і эканоміка, 2001. – 249, [2] с.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание: [Учебник для пед. ин-тов по спец. 2101 “Рус. яз. и лит.”]. – М.: Просвещение, 1979. – 351 с.
8. Казак М.Ю. Интегративная теория словообразовательного гнезда: грамматическое моделирование; квантитативные аспекты; потенциал; прогнозирование. Автореферат дисс. на соискание учён. степени доктора филол. наук/ Белгород, 2004. – с. 39.
9. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование: учебное

пособие: [для студентов, аспирантов, преподавателей-филологов]/ Е.А. Земская. – 6-е изд. – Москва: Флинта: Наука, 2009. – 323, [1] с.
Беларуская граматыка. – У 2 ч. – Ч. 1. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 432 с.
10. Сергеева Н.И. Основные понятия и единицы словообразования. Конспект лекции / Чуваш. гос. ун-т им. И.Н. Ульянова. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 1993. – 21 с.

Лемяшэўская В. (Мінск)

ТЫПЫ ДЫЯЛЕКТЫЗМАЎ У ПАЭЗІІ У. ДУБОЎКІ

Доўгі час застаецца актуальным узаемадзеянне літаратурнай мовы з народнай гаворкай. Выкарыстанне дыялектнай лексікі ў мастацкім творы з'яўляецца заканамерным працэсам. Ужываючы дыялектную лексіку ў сваіх творах, аўтары маюць магчымасць рэалістычнай адлюстроўваць мясцовы каларыт. Многія дыялектныя словы дакладна характарызуюць дзейнасць людзей і перадаюць самыя тонкія адценні пачуццяў.

Беларуская літаратура багатая на імёны шматлікіх аўтараў, якія вельмі ўдала выкарыстоўвалі дыялектную лексіку ў сваіх творах. Плённа карыстаецца моўным скарбам свайго народа і, творча апрацоўваючы, уводзіць у літаратурны ўжытак і Уладзімір Дубоўка. Адны з ужытых ім дыялектызмаў замацаваліся ў мове і атрымалі права на агульнае ўжыванне, другія застаюцца як паказчык яго індывідуальнага стылю.

Паводле суадносін сучасных лексічных нормаў беларускай літаратурнай мовы з дыялектнымі адпаведнікамі, дыялектызмы ў паэтычным радку Уладзіміра Дубоўкі можна падзяліць на наступныя групы: лексічныя, граматычныя, словаўтваральныя, фанетычныя і семантычныя.

Сярод лексічных дыялектызмаў, якія абазначаюць агульнавядомыя прадметы і паняцці, выдзяляюцца найперш бытавыя і эмацыйна-экспрэсіўныя дыялектызмы. У Дубоўкі гэта перш за ўсё словы з Пастаўшчыны – з мясцовасці, дзе нарадзіўся паэт. Разгледзім іх па часцінах мовы.

Назоўнікі.

ГАН. наз. Загана. *Начы клубком спляліся мары: / Каханне, віры, гасу, ган* [1, с. 18].

ГАС. наз. Страх. *Начы клубком спляліся мары: / Каханне, віры, гасу, ган* [1, с. 18].

ГІЦАЛЬ. наз. Нягоднік, мучыцель (ТСБМ, т. 2) [2]. *Узрастаў, бы чабор, ля раллі, / І казалі мне ўсе, што я гіцаль* [1, с. 76].

ЗІРК. наз. Погляд, позірк (ТСБМ, т. 2). *Хай спружыняцца мускулаў пасмы, / Апрагнаецца зірк твой сталлю* [1, с. 29].